

Побут міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.)

Матеріально-побутові умови населення характеризують не лише життя окремої людини, а цілого суспільства загалом. Проте, як не дивно, описуючи історію цього самого суспільства, дослідники залишали поза увагою повсякденне життя народу, зводили свої дослідження до переліку цифр і вихваляння діяльності уряду та партії щодо покращення матеріально-побутових умов жителів країни. Водочас, люди не мали де жити, що їсти, не мали засобів до існування. У наш час підходи істориків до цього питання дещо змінилися, проте жодної узагальнюючої та фундаментальної праці з історії повсякденності ще не створено, а тому дана стаття написана переважно за архівними матеріалами.

Для міського населення України війна створила цілий ряд побутових проблем і незручностей. Однією з основних була гостра нестача житла. Без даху над головою залишилися майже 10 млн. чоловік¹. Люди змушені були жити в жахливих умовах надзвичайного перенесення в кухнях, ванних кімнатах, підвалах, сараях і землянках, у приміських селах, на дачах, в установах і організаціях, де вони працювали. Близько однієї третьої (31,8%) міського населення мали житлову площу меншу 5 кв. м. На одну квартиру в середньому припадало 1,5 сім'ї².

Десятки тисяч людей у містах України роками стояли в черзі на отримання квартири, проте встановлена черга систематично порушувалася. Загалом із наданих населенню квартир лише близько 15–20% отримували громадяни в порядку черги, усі інші – поза чергою, переважно завдяки клопотанню впливових осіб³. Як не дивно, але була й інша «сторона медалі»: окремі сім'ї з 2–3-х осіб займали цілі поверхи, великі квартири і будинки, які здавали в оренду наймачам⁴.

Відкритою житлова проблема залишалася аж до кінця 50-х рр., тобто до того часу, коли в країні розпочалося масове житлове будівництво.

У досліджуваний період значно погіршилося, побутове обслуговування міського населення, майже вщент була зруйнована система комунального господарства. Через збитки, завдані міському водопроводу, населення на тривалий час було позбавлене якісної питної води. Люди змушені були добувати воду з випадкових, небезпечних у санітарному плані джерел: річок, струмків, закинутих колодязів; узимку нерідко пили талу снігову воду, улітку – дощову. Фактична норма водоспоживання населенням у порівняно з довоєнною знизилася у 2-3 і більше разів⁵.

У 1948 р. в республіці був споруджений перший і найдовший на той час в СРСР і Європі газопровід Дашава – Київ. До кінця 1950 р. газом забезпечувалися вже 24 міста. Газифікація вносила великі зміни в побут народу, покращувала гігієну житла, сприяла економії в бюджеті кожної сім'ї.

У повоєнні роки відбудовувалися перукарні, лазні, пральні, різного роду майстерні та інші установи, які сприяли покращенню повсякденного життя міських жителів. Важливе значення мало відродження та подальший розвиток пасажирського транспорту, налагодження його роботи в обслуговуванні населення. У досліджуваний період трамваї курсували у 21 місті України, а тролейбуси – у 7.

Отже, розвиток житлового фонду і сфери обслуговування перебував в зародковому стані, а тому лише частково сприяв покращенню побуту народу.

Протягом усього досліджуваного періоду міські жителі переживали продовольчі труднощі. Ще під час війни вони були переведені на нормоване постачання – отримували продукти за картками. Існували робочі картки 1-ї і 2-ї категорії, а також спеціальні картки для службовців, дітей та утриманців. Норми відпуску продуктів по карткам, а також ціни на ці продукти були строго фіксованими. Так, денна норма відпуску хліба за робочою картою 1-ї категорії складала 800 г., за картою 2-ї – 600 г. Норма хліба для службовців була 300–450 г., для утриманців (дорослих) та для дітей (до 12 років) – 200–300 г.⁶ Проте, навіть за картками існували постійні збої в постачанні населення. На додачу, з вересня 1946 р. пайкові ціни були підвищені в 2,5–3 рази, а комерційні знижені всього на 10–20%.

Для компенсації втрат встановлювалася система надбавок до заробітної плати, але вони були незначними (від 110 до 80 крб.), а тому не могли суттєво вплинути на матеріальне становище населення. По всій країні можна було почути скарги людей: «Що ми тепер будемо робити, в нас дуже низька зарплата»; «Як можна жити, якщо я заробляю 213 крб.?»; «Зарплата збільшилася на 100 крб., а я повинен за один хліб платити 300 крб., а в мене сім чоловік сім'ї»⁷.

27 вересня 1947 р. уряд і ЦК прийняли нову спільну постанову «Про економію і витрати хліба», яка передбачала значне скорочення контингенту населення, що перебувало на нормованому постачанні. Зокрема, з пайкового забезпечення були зняті працездатні утриманці та особи, які займалися сільським господарством. Усі ці заходи уряду і партії й підготували «голодну зиму» 1946–1947 рр.

Яскравим свідченням голоду 1946–1947 рр. в Україні є спеціальні повідомлення МДБ УРСР КП(б)У про скарги громадян областей України на тяжке продовольче становище, опухання та смертність від голоду. З 10 квітня до 15 травня 1946 р. було виявлено 7 тис. 330 таких листів⁸. Нерідко в повідомленнях МДБ були свідчення про випадки людожерства, що прогресували в Україні. Про тяжке становище населення в містах свідчать і звіти інспекторів ЦК ВКП(б), які виїжджали з перевіркою до цілого ряду промислових підприємств⁹.

Про те, що життя населення в повоєнні роки було складним, свідчить заробітна плата та ціни на продукти харчування, які не могли забезпечити повноцінного існування людині. Так, працівники гіпсового заводу в середньому отримували 258 крб., робітники хімічної фабрики – 307 крб., асфальтно-бетонного заводу – 802 крб., толевого заводу – 317 крб.

Ціни на продукти харчування були такими: кілограм борошна коштував залежно від місцевості 6–9 крб., кілограм гречки – 10–15 крб., картопля – 3–4 крб. за кг, молоко – 2,5–3,5 крб. за літр, сметана 10–20 крб. за літр, яйця – 7–11 крб. за десяток¹⁰.

Крім їжі, населенню потрібно було купувати й одяг та інші речі, які теж були недешевими. Скромний чоловічий костюм, наприклад, коштував у середньому 300 крб., майже стільки ж – шкіряні черевики. Гумове взуття продавалося за 43–45 крб. За жіночу вовняну шапку потрібно було віддати від 39 до 51 крб., за дитячу шапку – 60–80 крб.¹¹

Непомірно дорогими були музичні інструменти – баян коштував 1425 крб., акордеон – 2810 крб. Швейні машинки коштували від 650 крб. (ручна) до 1300 крб. (ніжна), велосипед «Рига» – майже 650 крб., фотоапарат «ФЕД -1» – 1100 крб.¹²

Фотоапарати і радіоприймачі до початку 50-х рр. були рідкістю. Після війни радіоприймачі виділяли виключно для секретарів обкомів, райкомів партії і комсомолу, спеціальним розпорядженням керівництва країни. Звичайні ж люди придбати приймач не могли, для цього потрібен був спеціальний дозвіл. Поширенню їх заважала цензура. Справа в тому, що 24 березня 1946 р. Англія почала вести радіопередачі російською мовою. Заборонити передачі Бі-бі-сі радянське керівництво не могло, проте й не бажало, щоб їх слухало населення країни.

Через відсутність у населення холодильників у деяких магазинах почали продавати лід, і для більшості міських жителів такий товар був не зайвим.

Перший телевизор, який побачило радянське населення, мав двадцять ламп і екран розміром десять на тринадцять сантиметрів. Екран розміром десять на чотирнадцять сантиметрів мав телевизор «КВН-49» (КВН – це перші літери прізвищ його винахідників: Кенігсон, Варшавський, Ніколаєвський), що з'явився в 1949 р. Згодом почали використовувати лінзи, наповнені дистильованою водою, які збільшували зображення на екрані в два рази. Потім з'явився телевизор «Т-2» з екраном тринадцять на вісімнадцять сантиметрів, програвачем і радіопрогравачем. Проте, дозволити собі придбати телевизор могла лише дуже незначна частина міського населення. У досліджуваній період перегляд телепередач був цілою подією. Біля «блакитних екранів» збиралися не тільки їх власники, а також сусіди, близькі й далекі родичі, сусіди цих родичів і родичі сусідів.

Технічний прогрес того часу зачепив і автомобільну промисловість. Поступово трофейні «Опелі» і «БМВ» почала змінювати «Победа». У листопаді 1948 р. відбувся її перший пробіг. Продаж автомобілів «Победа» і «Москвич» почав рекламуватися в газетах, проте придбати їх середньостатистичному міському жителю було практично нереально, оскільки коштували вони відповідно шістнадцять і дев'ять тисяч карбованців¹³.

У зруйнованій післявоєнній країні, де більшість населення голодувала, а головною валютою залишалися спирт і гас у грудні 1947 р. одночасно з відміною введеної в роки війни карткової системи, була проведена грошова реформа. Основне її завдання полягало в стабілізації фінансової системи. Післявоєнні інфляційні процеси та розширення зони натурального обміну свідчили про прогресуюче знецінення карбованця і ставили під загрозу зриву відновлення економіки. До того ж, за роки війни в обігу збільшилася кількість грошових знаків, які виявилися фальшивими.

Щоб уникнути непорозумінь під час безкарткової торгівлі, владні органи, не зраджуючи практиці планового передбачення результатів, розподілили норми продажу товарів в одні руки.

Так, одна людина могла придбати 2 кг печеного хліба, 1 кг вермішелі, 1 кг м'яса і м'ясопродуктів, 0,5 кг ковбаси, 6 м тканини, 1 котушку ниток, 2 пари шкарпеток, по 1 парі взуття шкіряного, гумового чи текстильного, 1 кусок господарського мила, 2 коробки сірників і 2 л гасу¹⁴.

Реформа була проведена в ніч з 14 на 15 грудня 1947 р. в основному шляхом деномінації, тобто заміни попередніх грошових знаків на нові зі зміною їх номіналу. Упродовж тижня населенню потрібно було обміняти свої наявні кошти з розрахунку 1:10 (один новий карбованець обмінювався на 10 старих). Внески в ощадкасах перераховувалися за пільговим курсом: до 3 тис. карбованців обмінювалися по курсу один до одного, до 10 тис. – три старі карбованці за два нових, понад 10 тис. – два карбованці за один.

16 грудня почалася безкарткова торгівля продовольчими і промисловими товарами. З цього ж дня визначилася група товарів, які користувалися підвищеним попитом. У містах України до них належали жири, цукор, крупи, м'ясні та рибні продукти, господарче мило, тютюнові вироби, сіль і сірники. Характерним для першого дня безкарткової торгівлі було те, що в магазинах збиралася велика кількість людей, більшість із яких приходила через допитливість і цікавість – подивитися, як проходить торгівля, які є товари.

Всупереч масовому очікуванню ціни на значну частину товарів, у тому числі на одяг, взуття трикотажні вироби значно зросли порівняно з пайковими. Ціни на продовольчі товари були в цілому вищими, ніж довоєнні, і, за винятком необхідного мінімуму, недоступними для більшості населення (їх купували для «особливого випадку»). До того ж, після відміни карткової системи виявилася велика різниця в цінах, особливо на овочі в державних магазинах і магазинах кооперативних організацій. Так, у Києві в державних магазинах картопля продавалася за ціною 1 крб. за кілограм, а в магазинах Укркоопспілки – по 3 крб.¹⁵

Не дивлячись на те, що реформа скоротила обсяг наявних коштів у населення, з її допомогою так і не вдалося ліквідувати диспропорцію між попитом і пропозицією. До того ж, одним із найбільш дефіцитних товарів став хліб.

Зовсім іншу емоційну реакцію викликали повоєнні зниження цін. Вони до цього часу залишилися в пам'яті старшого покоління як турбота влади про народ. Перше зниження відбулося в 1948 р. і до 1954 р. проводилося щорічно. Як правило, про зниження цін населенню повідомлялося задовго до його проведення. У магазинах з'являлися яскраві оголошення і плакати, що запрошували покупців на розпродаж. На підприємствах влаштовувалися мітинги, на яких трудящі дякували партії, уряду й особисто Сталіну за турботу про країну і її жителів. Реально ціни знижувалися всього на кілька відсотків, але пропагандистські наслідки цього заходу досягали куди більших розмірів.

Таким чином, можна зробити висновок, що повсякденне життя міського населення в повоєнні роки було надзвичайно складним. У країні спостерігався дефіцит продуктів харчування та промислових товарів. Особливо загострилася продовольча проблема під час голоду 1946–1947 рр. Незадовільним було матеріальне становище населення і, як наслідок, – його купівельна спроможність. Заробітної плати більшості міських жителів не вистачало навіть для того, щоб вдосталь поїсти, не кажучи вже про придбання одягу, взуття чи товарів культурного та побутового призначення.

Вищезазначена наукова проблема є перспективною для подальших історичних розвідок, оскільки існує ще багато малодосліджених напрямів у вивченні повсякденного життя міського населення в повоєнні роки.

¹ Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення в II-й половині XX ст. (1945–2000 рр.). – К., 2003. – С. 31.

² Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации. Труды 2-й конференции (17–19 декабря 1946 г. / Ред. кол.: действ. Чл. АМН Н.А. Семашко и др. – Т. 1. – М. – С. 100.

³ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 30. – Спр. 3093. – Арк. 147.

⁴ Там само.

⁵ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 30. – Спр. 2126. – Арк. 88.

⁶ Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення в II-й половині XX ст. (1945–2000 рр.). – К., 2003. – С. 27.

⁷ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 3581. – Арк. 14–31.

⁸ Голод 1946–1947 рр. в Україні: Причини і наслідки. – Київ–Нью-Йорк, 1998. – С.111.

⁹ Державний архів Донецької області. – Ф. 326. – Оп.2. – Спр. 1104. – Арк. 57.

¹⁰ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 30. – Спр. 356. – Арк. 10.

¹¹ Державний архів Київської області. – Ф. Р-880. – Оп. 11. – Спр. 1317. – Арк.12.

¹² ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 30. – Спр. 3491. – Арк. 183.

¹³ Там само. – Арк. 189.

¹⁴ ДАДОУ. – Ф. 326. – Оп. 7. – Спр. 422. – Арк. 14.

¹⁵ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр. 3583. – Арк. 11.

Олексій Лук'янець (Київ)

Система харчування міського населення Української РСР у 1951–1955 рр.

Україна, отримавши незалежність, ще тільки робить свої перші кроки у державному будівництві. Цей відповідальний та визначальний період становлення нашої держави супроводжується активним вивченням та переосмисленням власного історичного буття.

Мета цієї публікації полягає у висвітленні проблем громадського та індивідуального харчування міського населення Української РСР у 1951–1955 рр.

Враховуючи вражаючий дисбаланс у структурі народного господарства та постійно зростаючий попит на продукти харчування у населення, у серпні 1953 р. на сесії Верховної Ради СРСР уперше було порушено питання про необхідність вирівнювання темпів розвитку промисловості груп «А» та «Б». У промові Г. Маленкова зазначалося, що за період 1940–1953 рр. виробництво засобів виробництва збільшилося в три з лишком рази, а виробництво предметів споживання – лише на 72,0%. Тож в умовах наявності міцного індустріального фундаменту потрібно організувати «стрімке піднесення виробництва предметів народного споживання», «всебічно форсувати» розвиток легкої та харчової промисловості, сільського господарства¹.

У цьому ж місяці було прийнято бюджет на 1953 р., який передбачав великі дотації на виробництво товарів широкого вжитку, ціни на які були суттєво знижені, також це поширювалося й на харчову промисловість. У кінці 1953 р. хліб коштував у три рази дешевше, ніж у 1948 р. Як і слід було очікувати, зниження цін на промислові товари супроводжувалося ростом дефіциту. Тоді даний план був переглянутий, показники росту по споживчим товарам були подвоєні².

Для поліпшення постачання міського населення продуктами харчування на республіканському рівні, було прийнято низку постанов та указів. Зокрема, 30 жовтня 1953 р., Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про заходи по поліпшенню колгоспної торгівлі на ринках УРСР». Мета намічених у постанові заходів – поліпшити постачання населення міст і промислових центрів сільськогосподарськими продуктами шляхом широкого залучення колгоспів і колгоспників до продажу лишків цих продуктів на ринках, а також здачі їх на комісію органам споживчої кооперації³.

4 листопада 1953 р. виходить інша постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КПУ, «Про заходи по збільшенню виробництва і заготівлі картоплі та овочів у колгоспах і радгоспах УРСР в 1953–1955 роках». Ця постанова була прийнята з метою покращення постачання міст продуктами харчування. Згідно цього рішення планувалося широко розгорнути колгоспну торгівлю картоплею та овочами⁴.

Союзний та республіканський уряди поставилися серйозно до проблем забезпечення своїх громадян продуктами харчування. Проте, далеко не всі постанови виконувалися з такою простотою, з якою були написані. Проблеми з постачанням і виробництвом продуктів харчування постійно мали місце в містах УРСР.

Система громадського харчування складалася з мережі їдалень, чайних, різноманітних закусокних та буфетів. Слід зазначити, що переважна більшість закладів громадського харчування функціонували при фабриках, заводах, підприємствах та організаціях. Відповідно до цього, вони були доступними не для широкого загалу, а обслуговували лише своїх працівників.

Умови сервісу та рівень матеріально-технічного забезпечення закладів громадського харчування були різні. Так, наприклад, у м. Чернігові на роботу їдалень було чимало нарікань: «Обслуговування трудящих на підприємствах громадського харчування тресту їдалень поставлено дуже погано, асортимент страв та інших продуктів надто обмежений, низької якості, в більшості їдалень та чайних меню гарячих страв протягом дня не змінюється, попит населення